

The Effects of Poverty from a Sociological Perspective, by Focusing on Nahj al-Balagha

HafizAllah Fouladi^{*}, Zahra Kheirolahi^{}**

Zahra Hakimzadeh^{*}**

Abstract

Poverty is one of the social harms whose destructive effects are evident in all aspects of life. It deprives people of foresight, life situations, and opportunities to achieve a healthy life, a safe home, education, and a decent income. Poverty has a long history and has been addressed by thinkers from different dimensions, yet it remains a difficult individual and social problem that affects societies. The importance of paying attention to the issue of poverty and sociologically examining its consequences from the perspective of the Commander of the Faithful, Imam Ali(as), clarifies the necessity of the present study. In this research, using textual content analysis and sociological research, the most important consequences of poverty and its effects on the individual and society have been discussed and studied by focusing on the noble book of Nahj al-Balagheh. The sociological findings of poverty in the Imam's speech showed that poverty has serious harm in various personal, social, economic and political aspects and is one of the threats to the individual and the society. Considering the effects of poverty from the perspective of Imam Ali(as), the necessity of referring to the book of Nahj al-Balagheh becomes clear for us to find ways to get rid of poverty.

^{*} Assistant Professor, Department of Sociology, Hawza and University Research Institute, Qom, Iran,
hfooladi@rihu.ac.ir

^{**} Assistant Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Payam Noor South Tehran University,
Tehran, Iran, Zkheirolahi@tpnu.ac.ir

^{***} Ph.D. student of Nahj al-Balagheh Science and Education, Payam Noor University, Tehran South Branch,
Iran (Corresponding Author), z.r.m.hakim@gmail.com

Date received: 04/10/2024, Date of acceptance: 01/12/2024

Keywords: Imam Ali (a.s.), Nahj al-Balagha, poverty, consequences of poverty, sociology.

Introduction

Poverty represents a social condition characterized by a lack of basic resources necessary for life and survival. It can also be defined as the inability to obtain food, clothing, or other basic needs that people suffering from due to hunger and lack of education and health care.

Sociologists believe that this social situation is the result of the unequal and unjust distribution of income and wealth among the people of society. The impact of poverty and its spread on the individual and society in a way that its real burden on the available resources and opportunities can be seen, and as an individual and social problem, it has a negative impact on the most vulnerable groups of the society. While this definition provides a general concept of poverty, sociologists have identified different types of poverty, the most important of which are: Extreme poverty: This type of poverty refers to the minimum living needs of humans. Therefore, people who do not have the minimum income and are unable to provide the necessary biological needs to survive live in extreme poverty.

Absolute poverty: This type of poverty, considering the economic and social status of people in the society, emphasizes the necessary needs to achieve the lowest living standards and the level of access to material and economic elements in determining the poverty status, and so-called, they refer to the need and lack of the essentials of life - food, clothing and shelter. Relative poverty: the lower income of the individual than the average income of the society is defined as relative poverty. The definition of relative poverty varies from place to place, because it depends on the social and economic conditions of the poor person's place of life. Sociologists have defined poverty in different ways, such as extreme, absolute and relative poverty, which is usually defined by not having the minimum income to satisfy the stomach, the lack of resources necessary to maintain a certain standard of expected level of living for the individual, and the individual's income being lower than the average income level of the society. In this research, the poverty in question is material and objective poverty. It is the same thing that is used against rich and wealth or lack of property that is, not having the necessities of life such as food, clothing and shelter and everything that is necessary for survival and living a dignified life. This type of poverty has been mentioned in Imam's statement with

different interpretations, which indicate deprivation and misery caused by lack of income or its insufficiency in providing the minimum acceptable level - food, clothing and shelter. In the words of the Commander of the believers, Imam Ali(AS), we find a detailed description of condemning poverty and warning about its unpleasant consequences. It is because of the links between poverty and disbelief that the Imam considered poverty to be equal to disbelief. When a poor person feels and endures material deprivations and sees the luxury and prosperity enjoyed by rich people and compares it with his own life, he may have doubts about God's unquestionable justice. In this case, she/he may become involved in stealing, begging, lying, and other moral deviations, and mentally and psychologically, she/he may suffer from sadness and anxiety; As a result, she/he distances herself/himself from efforts and useful business to obtain a halal sustenance.

Methodology

The current research aims to express the concept of poverty from a social point of view and to study the personal and social consequences and damages resulting from it by focusing on the book *Nahj al-Balagha*. Therefore, the current research seeks to answer the question: What is poverty and what are its consequences from a sociological point of view? Based on the main question, the current research, using the text content analysis method by emphasizing the sociological analysis of propositions related to research in Imam's speech and categorizing them according to the difference in the content of the propositions, investigates the consequences and widespread harms of poverty in different personal, social, economic and political dimensions.

Discussion & Result

In light of the above, poverty is often defined in terms of subsistence and lack of income, in which case an individual is unable to meet their basic needs of food, clothing, and housing. The problem of poverty in the world has become an insoluble problem and has harmful consequences on both the individual and social levels. Imam Ali(AS) has seriously paid attention to the various aspects of poverty and has dealt with this problem and its effects from a sociological point of view by expressing its truth in the society. Intellectual and physical weakness, dispersion of spiritual strength and mental confusion, feeling of inferiority, ignorance, illiteracy, dimming of religious issues and other problems are all considered as the undesirable

effects of poverty on a person. Poverty is a threat to the security, health and stability of a society. If the cause of poverty is the unequal distribution of wealth among people and the luxuries of the minority against the majority, this is the poverty that hurts the souls of the needy and creates strife, violence, enmity and chaos among them. Economic effects have also wide aspects, including: low level of production due to decrease in income, investment and savings, and decrease in financial resources necessary to meet the needs of the individual and society. A needy person who feels weak and anxious due to the neglect of the officials and the contempt of the community members towards him, has no motivation to defend his home, because his country and the people of the community have not given him any help to get rid of hunger and misery.

Conclusion

Poverty is a problem that has devastating consequences for the most vulnerable groups in society. The extent of the impact of poverty is such that it overshadows the entire individual, social, economic and political life of individuals and societies. Therefore, this issue needs a radical solution based on specific and wise policies. Considering the sociological findings about poverty and its effects, and its compatibility with what Imam Ali(a.s) has said since more than 1400 years ago, it becomes clear how important it is to refer to such sources; Because not much time has passed since social findings appeared.

Bibliography

The Holy Quran.

Nahj al-Balagha.

Abdul Salam, Mustafa Mahmoud (1014 AD), Islamic Treatment of Economic Backwardness, Amman-Jordan, Al-Warraq Publishing and Distribution, 1st ed. [in Arabic]

Abdul Sattar, Ibrahim (1994), Modern Cognitive Behavioral Psychotherapy, Cairo, Egypt, Dar Al Arabiya Publication. [in Arabic]

Abu Saree, Muhammad (2003 AD), Dictionary of Criminology, Legal Sociology and Punishment, Cairo-Egypt, Ghareeb Printing and Publishing House. [in Arabic]

Akarowhe K. (2018). Effects and Remedies to Cultural Shock on the Adolescent Students. *Sociology International Journal* 2(4):306–309.

Akasha, Ahmed & Tariq (2010), Contemporary Psychiatry, Egypt, Anglo Egyptian Library, 15th ed. [in Arabic]

Al-Masry, Salwa Damoun (2002), Diagnosis of Poverty in Jordan, Jordan, World Bank. [in Arabic]

335 Abstract

- Al-Sayed Al-Shatti, Ali (2004), *Beggars and their Care Programs in Developing Countries*, Alexandria, Egypt, Egyptian Library. [in Arabic]
- Amadi, Abdul Wahid bin Mohammad; Draiti, Mustafa (2002), translation and composition of *Gharar al-Hakam and Darr al-Kalam*, Mashhad-e-Iran, Zareeh Aftab Publication. [in Persian]
- Amartya Sen (1389 AH): urban economy thinkers, economist defending social justice, *City Economy Magazine*, (8), pp. 165-170.
- Draiti, Mustafa (2002), translation of *Gharar al-Hakm, Holy Mashhad - Iran*, Zareeh Aftab Publication. [in Persian]
- Editorial board of Nahj ul-Balagheh Foundation (1394), *Sociological Issues*, Tehran-Iran, Nahj ul-Balagheh Foundation. [in Persian]
- Fahmy, Mustafa (1995), *Psychological Health, Adaptation Psychology Studies*, Cairo, Egypt, Al-Khanji Library, third ed. [in Arabic]
- Gharib Faraj, Khawla (2017), *Poverty: Its Causes and Effects*, *Journal of the College of Basic Education for Educational and Human Sciences*, University of Babylon, No. 36, Babylon-Iraq, 401-424. [in Arabic]
- Hakimi, Muhammad Reza (1988), *Al-Hayat*, Tehran - Iran, Farhang-e-Islami publishing house. [in Arabic]
- Hassan Kazem, Vala (2018), *justice and fight against poverty during the era of Imam Ali bin Abi-Talib (a.s.)*, Qom-Iran, Al-Mustafa(p.u.h.p.) University. [in Persian]
- Ibn Abi Al-Hadid, Abdul Hamid bin Hibatullah (undated), *The Commentary of Nahj Al-Balagha*, Qom, Iran, Library of Ayatollah Al-Azmi Al-Marashi Al-Najafi (may God rest his soul). [in Arabic]
- Ibn Manzur, Muhammad bin Makram (1993), *Lisan al-Arab*, Beirut-Lebanon, Sadir Publishing House, third edition. [in Arabic]
- Irvani, Javad. (2013), *What does Islam say about poverty and wealth?*, Mashhad-Iran, Astan Quds Razavi Publishing House. [in Persian]
- Julian May, *An Elusive Consensus: Definition measurement and analysis of poverty*, UNDP, New York, 2001, p28.
- Khawansari, Mohammad Bin-Hussein (1987), *Commentary of the accomplished scholar Jamal-al-Din Mohammad Khawansari on Gharar al-Hakm and Darr al-Kalam*, Tehran-Iran, Tehran University Press. [in Persian]
- Kodkhodaei Eliadrani et al. (2013), *Examining the consequences of poverty on the mental health of people from the perspective of Imam Ali (a.s.)*, *Hikmat Ahl al-Bayt (a.s.)*, Isfahan-Iran, Faculty of Literature and Human Sciences, Department of Islamic Studies , pp. 47-62. [in Persian]
- Lamin, Abdullah Amin (1995), *Poverty in Palestine and Policies to Combat It*, Unpublished Thesis, Nablus - Palestine, An-Najah National University. [in Arabic]
- Madani Qahfarkhi, Saeed (2015), *The necessity of fighting the phenomenon of poverty and inequality in Iran*, Tehran-Iran, Student Publication. [in Persian]

- Majlisi, Muhammad Baqir (1989), Bahar Al-Anwar, Beirut-Lebanon, Ihya' al-Turath al-Arabi Publishing House. [in Arabic]
- Makarem Shirazi, Nasser (1996), Message of Imam Amir al-Mu'minin (a.s.), Tehran-Iran, al-Kitab al-Islamiyya Publishing House. [in Persian]
- Nazimzadeh Qomi, Seyyed Asghar (1395), The Effects of Wisdom, Qom- Iran, Islamic Propagation Office of Qom Seminary, Publishing Center. [in Persian]
- Rasouli Mahalati, Seyyed Hashem (1999), translation of Gharar Al-Hakim, Tehran-Iran, Farhang Islamic Publishing House. [in Persian]
- Robertson, Ian; Behrvan, Hossein (1993), an introduction to society, Mashhad-Iran, Astan Quds Razavi, first edition. [in Persian]
- Seifullahi, SeifuAleh (2009), Basics of Sociology, Tehran-Iran, Sina Research Society Publications, third edition. [in Persian]
- Sharifi, Abdul Hadi (2005), Tahthib Sharh Nahj al-Balagha by Ibn Abi al-Hadid al-Mu'tazili, Qom-Iran, al-Hadith Publishing House, second edition. [in Persian]
- The Arabic Language Academy in Cairo (2010), Al-Waseet Dictionary, Cairo - Egypt, Al-Da'wah Publishing House. [in Arabic]
- Townsend, p.(1979), Poverty in the United Kingdom: A survey of Household Resources and Living Standards, London, Allen Lane and Penguin Books (and University of California Press.

پیامدهای فقر از منظر جامعه‌شناختی با تأکید بر نهج‌البلاغه

حفیظ‌الله فولادی*

زهره خیراللهی**، زهرا حکیمزاده***

چکیده

فقر یکی از آسیب‌های اجتماعی است که پیامدهای مخرب آن در تمام ابعاد زندگی مشهود است. آینده‌نگری و موقعیت‌های زندگی و فرصت‌های مناسب برای برخوردای از یک زندگی سالم، خانه‌ای امن، تحصیلات و درآمد مناسب را از انسان دریغ می‌کند. فقر قدمتی دیرینه دارد و اندیشمندان از ابعاد مختلف به آن پرداخته‌اند، با این وجود همچنان به‌عنوان یک مشکل فردی و اجتماعی که جوامع را تحت تأثیر قرار داده به قوت خود باقی است. اهمیت توجه به موضوع فقر و بررسی جامعه‌شناختی پیامدهای ناشی از آن از دیدگاه امیرمومنان علی (ع)، ضرورت تحقیق حاضر را روشن می‌سازد. این پژوهش با استفاده از روش تحلیل محتوای متنی و بررسی جامعه‌شناختی، به مهم‌ترین پیامدهای فقر و آثار آن بر فرد و جامعه با تکیه بر کتاب نهج‌البلاغه می‌پردازد. یافته‌های جامعه‌شناختی فقر در کلام حضرت حاکمی از آن است که فقر با ایجاد آسیب‌های جدی در ابعاد مختلف فردی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی، عامل تهدید فرد و جامعه تلقی می‌شود. توجه به پیامدهای فقر از منظر امیرمومنان علی (ع)، با مراجعه به کتاب نهج‌البلاغه برای ایجاد راه‌های برون رفت از آن را ضروری می‌سازد.

کلیدواژه‌ها: امیرمومنان علی (ع)، نهج‌البلاغه، فقر، پیامدهای فقر، جامعه‌شناختی.

* استادیار گروه جامعه‌شناسی، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران، hfooladi@rihu.ac.ir

** استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه پیام نور تهران جنوب، تهران، ایران، Zkheirolahy@tpnu.ac.ir

*** دانشجوی دکتری علوم و معارف نهج‌البلاغه، دانشگاه پیام نور تهران جنوب، ایران (نویسنده مسئول)،
z.r.m.hakim@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۱۳، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۱۱

۱. مقدمه

فقر، بیانگر یک وضعیت اجتماعی به معنای کمبود منابع اولیه لازم برای زندگی و بقا است. همچنین می‌توان آن را ناتوانی در به‌دست آوردن غذا، پوشاک و یا سایر نیازهای اساسی تعریف کرد که افراد مبتلا به آن، از گرسنگی و محرومیت از آموزش و مراقبت‌های بهداشتی رنج می‌برند. جامعه‌شناسان بر این باورند که این وضعیت اجتماعی نتیجه توزیع نابرابر و ناعادلانه‌ی درآمد و ثروت در میان افراد جامعه است.

هرچند جامعه‌شناسان در تعریف فقر، دیدگاه واحدی ارائه نداده‌اند و از جنبه‌های مختلفی به آن نگریسته‌اند، اما بر این امر اتفاق نظر دارند که فقر پیامدهای گوناگونی دارد؛ از جمله: بروز انواع بیماری‌ها، افزایش مرگ و میر، گرسنگی و کاهش میزان مصرف کالری، نداشتن سرپناه، محرومیت از آموزش و محرومیت از امکانات مناسب برای رشد شخصیت و شکوفایی استعدادها. (سیف‌اللهی، ۱۳۸۸: ۲۰۷ با تصرف)

تاوانسند، فقر را به عنوان فقدان منابع لازم برای دستیابی به انواع غذا، شرکت در فعالیت‌های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی و برخورداری از شرایط و امکانات رفاهی معمول زندگی در جوامع تعریف کرده است. (Townsend, 1979: 31 با تصرف)

تأثیر فقر و گسترش آن بر فرد و جامعه به‌گونه‌ای است که بار واقعی آن بر منابع و فرصت‌های موجود و انعکاس آن بر زندگی جمعی اقتصادی و اجتماعی افراد و جوامع قابل مشاهده است و به‌عنوان یک مشکل فردی و اجتماعی بر بسیاری از گروه‌های آسیب‌پذیر جامعه تأثیر نامطلوبی دارد.

درحالی‌که این وصف یک مفهوم کلی از فقر را ارائه می‌دهد، جامعه‌شناسان انواع مختلفی از فقر را تعریف کرده‌اند که مهم‌ترین آن‌ها عبارتند از:

۱.۱ فقر شدید (Extreme Poverty)

این نوع فقر بر حداقل نیازهای زیستی انسان اطلاق می‌شود. به بیان دیگر: «افراد برای دستیابی به سیری شکم (و نه رفع سایر نیازها) باید به‌حداقلی از درآمد دسترسی داشته باشند.» (مدنی قهفرخی، ۱۳۹۴: ۴۳) در نتیجه، افرادی که حداقل درآمد را هم نداشته باشند و در تأمین نیازهای زیستی لازم برای زنده ماندن ناتوانند در فقر شدید به سر می‌برند.

۲.۱ فقر مطلق (Absolute Poverty)

این فقر، به معنای کمبود کامل منابع و وسایل لازم برای برآورده کردن استانداردهای اساسی زندگی است. راونتری (Benjamin Seebohm Rowntree) «ناتوانی در کسب حداقل ضروریات را برای حفظ کارآیی جسمانی افراد، فقر مطلق می‌نامند. در این نوع فقر، مجموعه کالاها و خدماتی که برای زندگی ضروری است، مرز بین فقیر و غیر فقیر در نظر گرفته می‌شود.» (همان: ۴۵)

این تعریف و تعاریف دیگر فقر مطلق با توجه به وضعیت اقتصادی و اجتماعی افراد جامعه بر نیازهای لازم برای دستیابی به پایین‌ترین استانداردهای زندگی و میزان دسترسی به عناصر مادی و اقتصادی در تعیین وضعیت فقر تأکید دارند و اصطلاحاً به نیاز و کمبود موارد ضروری زندگی - غذا، پوشاک و سرپناه - اشاره دارد.

۳.۱ فقر نسبی (Relative Poverty)

«پایین‌تر بودن درآمد فرد از متوسط درآمد جامعه، به معنای فقر نسبی است. به همین دلیل به آن فقر درآمدی نیز گفته می‌شود. فقر نسبی شاخصی است برای سنجش نابرابری.» (همان: ۴۹). تعریف فقر نسبی با توجه به زمینه‌های اجتماعی و اقتصادی مکان زندگی فرد فقیر از مکانی به مکان دیگر متفاوت است.

جامعه‌شناسان، فقر را به انواعی از قبیل فقر شدید، مطلق و نسبی تعریف کرده‌اند. این تعریف نداشتن حداقل درآمد برای سیری شکم، کمبود منابع لازم برای حفظ استاندارد معینی از سطح معیشت مورد انتظار برای فرد و پایین‌تر بودن درآمد فرد از سطح متوسط درآمد جامعه تعریف شده است.

در این پژوهش، فقر مورد نظر فقر مادی و عینی است. همان چیزی است که در مقابل غنی و ثروت یا ناداری در برابر دارایی به کار می‌رود، یعنی نداشتن ملزومات زندگی از غذا، پوشاک و سرپناه و هرآنچه برای ادامه حیات و داشتن یک زندگی آبرومندانه لازم است. این نوع فقر در بیان حضرت با تعبیری مختلف آمده است که بر محرومیت و فلاکت ناشی از نداشتن درآمد و یا ناکافی بودن آن در تأمین حداقل سطح قابل قبول - غذا، پوشاک و سرپناه - دلالت دارد.

در کلام امیرمؤمنان علی علیه السلام، توصیف دقیقی از مذمت فقر می‌بینیم و نسبت به پیامدهای ناخوشایند آن هشدار داده است. عواقبی که انسان را به ارتکاب شدیدترین گناهان، از جمله کفر و می‌دارد. حضرت در این باره می‌فرماید: فقر، بخشی از کفر است.^۱

این که حضرت، فقر را قرین و هم‌تراز با کفر دانسته، به علت پیوندهایی است که بین فقر و کفر نهفته است. وقتی فرد فقیر محرومیت‌های مادی را حس و تحمل می‌کند و عیش و نوش و رفاهی را که افراد ثروتمند از آن برخوردارند می‌بیند و با زندگی خود مقایسه کند، ممکن است درباره‌ی عدالت بی‌شائبه الهی تردید کند. در این صورت ممکن است به‌دزدی، تکدی، دروغ‌گویی و سایر انحرافات اخلاقی کشیده و از نظر روحی و روانی به حزن و اندوه و اضطراب گرفتار شود؛ در نتیجه، از تلاش و کسب و کار مفید برای به‌دست آوردن رزق و روزی حلال فاصله می‌گیرد.

۲. پیشینه پژوهشی

تاکنون پژوهش‌های مهمی درباره‌ی فقر و پیامدهای آن در ابعاد و زمینه‌های مختلف صورت گرفته است که در این جا به ذکر برخی از آنها می‌پردازیم:

جواد ایروانی (۱۳۹۲)، در کتاب «اسلام درباره فقر و ثروت چه می‌گوید؟»، به بخشی از سلسله مباحث اقتصادی در سبک زندگی اسلامی پرداخته که نقش مهمی در ارتقای زندگی بشر دارد. نویسنده با تبیین وظایف اغنیا و فقرا، راهکارهای گوناگون فرهنگی، اجتماعی و به‌خصوص اقتصادی ارائه داده است که از جهت منبع با پژوهش حاضر متفاوت است. (ایروانی، ۱۳۹۲، ش.)

ولاء حسن کاظم (۱۳۹۷)، پایان‌نامه ارشد جامعه‌المصطفی، با عنوان «عدالت و مبارزه با فقر در دوران امام علی بن ابی‌طالب» با بررسی جنبه شخصیتی امام در مبارزه با فقر و با تکیه بر عهدنامه مشهور حضرت به مالک اشتر نخعی در زمان حاکمیت بر مصر از دو بعد سیاسی و اقتصادی، این موضوع را مورد تجزیه و تحلیل قرار داده است. (حسن کاظم، ۱۳۹۷، ش.)

زهره کدخدایی الیادرازی (۱۳۹۲، ش.)، مقاله‌ای با عنوان «بررسی پیامدهای فقر در سلامت روح و روان افراد از دیدگاه امام علی علیه السلام» با تکیه بر اندیشه‌های امام علی

پیامدهای فقر از منظر جامعه‌شناختی با تأکید بر ... (حفیظ‌الله فولادی و دیگران) ۳۴۱

به بررسی روانشناختی تأثیرات فقر بر سلامت افراد، راهکارهایی به‌منظور رهایی از فقر ارائه داده است. (کدخدایی الیادرنی و همکاران، ۱۳۹۲ ه.ش.: ص ۶۲-۴۷)

دکتر خوله غریب فرج (۲۰۱۷م)، مقاله‌ای با عنوان «الفقر: أسبابه وآثاره» مطالعه خود را در منطقه‌ای خاص از کشور عراق - حی طارق - انجام داده و به عوامل فقر و پیامدهای ناشی از آن در این شهر پرداخته است. نویسنده در این مقاله بیشتر به پیامدهای فقر در دو بعد اقتصادی و روحی-روانی افراد فقیر در این منطقه پرداخته است. (غریب فرج، ۲۰۱۷م/۱۳۸۶: ۴۰۱-۴۲۴)

ملاحظه می‌شود که پژوهش‌های فوق‌الذکر و پژوهش‌های مشابه دیگر پیامدهای فقر بر مبنای آیات قرآن، احادیث رسول گرامی اسلام، روایت‌های اهل بیت و نهج‌البلاغه بررسی شده‌اند و از آنجایی که تاکنون مقاله‌ای به‌طور مستقل پیامدهای فقر در کلام امیرمومنان علی (علیه السلام) را از نگاه جامعه‌شناختی، بررسی نکرده، اهمیت پرداختن به این مسأله از زاویه دید کلام حضرت با تکیه بر نهج‌البلاغه بیشتر می‌شود.

با توجه به اهمیت موضوع، در این پژوهش روایات مربوط به پیامدهای فقر از کلام حضرت علی (علیه السلام) با تکیه بر کتاب نهج‌البلاغه و با نگاه جامعه‌شناختی و روش محتوای متنی مبتنی بر دو شرح ابن ابی الحدید و شرح مکارم شیرازی در پیام امام، آسیب‌های فقر در ابعاد فردی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی مورد تحلیل و بررسی قرار خواهد گرفت.

۳. اهداف تحقیق

هدف از پژوهش حاضر، بیان مفهوم فقر از منظر جامعه‌شناختی و بررسی پیامدها و آسیب‌های فردی و اجتماعی ناشی از آن با تکیه بر نهج‌البلاغه است.

بنابراین، پژوهش حاضر به دنبال پاسخ‌گویی به این سؤال است که به لحاظ جامعه‌شناختی، فقر و پیامدهای ناشی از آن از نگاه نهج‌البلاغه چگونه است؟

همچنین تحقیق پیش رو در صدد پاسخ به سؤال‌های فرعی زیر است:

۱. از دیدگاه امام علی پیامدهای فقر و آثار آن از منظر جامعه‌شناختی بر فرد چیست؟

۲. آثار و پیامدهای ناشی از فقر بر جامعه در اندیشه امیرالمؤمنین علی از منظر

جامعه‌شناختی چگونه قابل تبیین است؟

۳. نگرش امام علی نسبت به پیامدهای اقتصادی فقر از منظر جامعه‌شناختی چیست؟

۴. پیامدها و آسیب‌های زیانبار فقر از بُعد سیاسی در کلام حضرت از منظر جامعه‌شناختی چگونه قابل تبیین است؟

۴. روش تحقیق

پژوهش حاضر، با استفاده از روش تحلیل محتوای متن و با تأکید بر تجزیه و تحلیل جامعه‌شناختی گزاره‌های مرتبط با تحقیق در کلام امیرمومنان علی علیه السلام و دسته‌بندی آن‌ها برحسب تفاوت محتوای گزاره‌ها، به بررسی پیامدها و آسیب‌های گسترده فقر در ابعاد مختلف فردی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی می‌پردازد.

۵. مفهوم‌شناسی

معانی مرتبط با واژه فقر در لغت‌نامه‌ها با جامعیت معانی آن، نیاز و محرومیت اجتماعی از وسایل معیشتی و شاخص‌های تعیین شده اجتماعی از یک‌سو و پیامدها و شاخص‌های ناتوانی از سوی دیگر مشخص شده‌اند. بنابراین نقطه‌ی شروع ما در پرداختن به این مفهوم، پاسخ به این سؤال است که تا چه حد به مفاهیم زبانی و کاربردهای جامعه‌شناختی مفهوم فقر در متون و فرهنگ لغت اشاره شده است. از این‌رو، تلاش خواهد شد تا معانی و مفاهیم واژه فقر از منظر زبانی و اصطلاحی ارائه شود تا به هماهنگی میان آن و مفاهیم زبانی استنباط شده از این واژه دست یابیم.

فقر در لغت به معنای خواستن و نیاز تعریف شده و فقیر کسی است که مهره‌های ستون کمرش از تهیدستی شکسته و از حداقل روزی برخوردار است. (مجمع اللغة العربیه، ۲۰۱۰م: ج ۶۹۷/۲) یعنی: فقیر کسی است که غذای روز و شب خود را ندارد. در اصطلاح معاصر، فقیر کسی است که از نظر سطح معیشتی نتواند به حد کفایت^۲ برای زندگی مناسب، به حداقل استاندارد زندگی برسد.

فقر در اصطلاح جامعه‌شناسی به استاندارد از زندگی گفته می‌شود که نیازهای بهداشتی و اخلاقی مربوط به عزت نفس یک فرد یا گروهی از افراد قابل تأمین نباشد.

(Julian May, 2001: 28)

مفهوم فقر در تعاریف قبلی با محرومیت و نداری افراد مطابقت دارد و در مفهوم جامع آن وضعیتی است که شخص توان دست‌یابی به حداقل نیازهای لازم برای ادامه حیات؛

پیامدهای فقر از منظر جامعه‌شناختی با تأکید بر ... (حفیظ‌الله فولادی و دیگران) ۳۴۳

خوراک، پوشاک و سرپناه، و هرآنچه برای یک زندگی آبرومندانه در یک جامعه لازم است، مانند؛ بهداشت و درمان و آموزش چه به‌دلیل ناکافی بودن درآمد یا نداشتن هرگونه درآمدی ندارد.

۶. پیامدهای فقر از منظر جامعه‌شناختی

فقر حالتی است که در آن درآمد خانواده برای رفع نیازهای اولیه خود؛ غذا، پوشاک و مسکن جهت حفظ ساختار مالی، روانی و اجتماعی آن کافی نیست و پیامدهای جدی بر سلامت، نوع فرهنگ حاکم بر زندگی خانوادگی و فرصت‌های آموزشی فرا روی آنها دارد. فقر اصلی‌ترین عامل پیدایش بی‌خانمانی است که بسیاری از افراد به‌دلیل ناتوانی در تهیه سرپناهی برای زندگی از آن رنج می‌برند. این امر افراد فقیر را وادار کرده تا به خیابان‌ها پناه برده و در پارک‌ها و پیاده‌روها بخوابند. چنین افرادی فاقد منزلت و جایگاه اجتماعی هستند.

امیرمومنان حضرت علی علیه السلام فقر را بدتر از قبر^۳ می‌داند. «زیرا قبر، جایی است که جسد انسان در آن دفن می‌شود؛ اما فقر جایی است که تمام نیروها، توانایی‌ها و استعدادها انسان در آن دفن می‌شوند.» (حکیمی، ۱۳۶۷ ه.ش. - ۱۴۰۸ ه.ق.: ۲۹۱) و در جایی دیگر، تهیدستی را به بلا و مصیبت تعریف کرده است.^۴ زیرا فقر و نداری با رنج، ناتوانی، محرومیت، فلاکت و از هم‌پاشیدگی خانواده همراه است. پیامدهای وخیم و ناگوار فقر با تمام آثار ناشی از آن بر کل جامعه قابل مشاهده است. علاوه بر ارتباط فقر با بسیاری از متغیرها، مشکلاتی را به‌وجود می‌آورد که به‌راحتی نمی‌توان از دست آن رهایی جست.

آمارتپاسن به‌عنوان اقتصاددان نه تنها به مباحث اقتصادی در توسعه پرداخته، بلکه به مساله اخلاقیات و انسانیت نیز می‌پردازد و تأثیر آن را بر روی رشد و توسعه را مورد توجه قرار می‌دهد. او اعتقاد دارد اقتصاد فعلی را می‌توان با تأکید و تمرکز بیشتر بر مسائل اخلاقی که رفتار و داورهای انسانی را شکل می‌دهند، اثربخش‌تر کرد. به اعتقاد او پدیده گرسنگی در جهان ناشی از جنگ قدرت است؛ از طرف دیگر گسستگی قوانین و فاصله عمیق اجتماعی میان مردم و قانون‌گذاران در ایجاد پدیده شوم فقر نیز نقش اساسی دارد. (آمارتپاسن، ۱۳۸۹: ش ۸، ص ۱۷۰-۱۶۵).

مشکل فقر یکی از مهم‌ترین و خطرناک‌ترین مشکلات فردی و اجتماعی و همچنین یکی از قوی‌ترین عوامل ناآرامی‌های اجتماعی، عقب‌ماندگی فرهنگی، تمرکز ثروت در

دست عده‌ای خاص، انحطاط اخلاقی، شیوع بیماری‌ها و گسترش نادانی به‌شمار می‌رود. در واقع فقر، پیامدهای بسیاری در ابعاد مختلف زندگی فردی و گروهی دارد. از جمله:

۱.۶ پیامدهای فردی فقر از منظر جامعه‌شناختی

مانند هر مشکل اجتماعی دیگر، فقر و کمبود درآمد در یک جامعه با آسیب‌های فردی و اجتماعی همراه است. در بُعد فردی، فقر، اخلاق نیکو و پسندیده را از بین می‌برد و شخص را دچار آشفتگی ذهنی و بی‌نظمی در زندگی کرده و به بیماری‌های روانی و عصبی مبتلا می‌کند؛ زیرا برای تأمین ساده‌ترین نیازهای معیشتی، فرد فقیر به‌ناچار از افراد متمکن درخواست کمک کرده و یا اینکه دست به هر خلافی می‌زند تا بتواند مخارج خود و خانواده‌اش را تأمین کند. با توجه به کلام حضرت، نخست به مهم‌ترین آسیب‌های فقر از منظر آن امام بزرگوار می‌پردازیم:

۱.۱.۶ آسیب‌های روحی روانی

تحقیقات جامعه‌شناسی نشان می‌دهد که اختلالات روانی، مانند بزهکاری، به‌طور تصادفی در بین افراد جامعه شایع نشده، بلکه بر اساس هنجارهای اجتماعی نیز متفاوتند. تاکنون، بیشترین اختلالات روانی حاد در میان پایین‌ترین طبقات جامعه مشاهده شده است. ممکن است سختی‌های زندگی و فشارهای ناشی از آن که توسط افراد طبقه پایین تجربه می‌شود باعث شود آنها از مشکلات روانی رنج ببرند. (رابرتسون؛ بهروان، ۱۳۷۲ه.ش: ص ۱۹۷، با تصرف)

تغذیه نامناسب از جمله پیامدهای مهم فقر برای فرد است؛ زیرا فرد فقیر از تهیه غذای مناسب محروم شده و چه‌بسا به غذاهای ناسالم و غیر بهداشتی روی آورده و به انواع بیماری‌ها مبتلا می‌شود.

اگرچه افسردگی و اضطراب، به‌ویژه در عصر حاضر، از اختلالات رایج در جهان است و حتی افراد ثروتمند را نیز تحت تأثیر قرار می‌دهد، اما فقرا در برابر این بیماری‌ها آسیب‌پذیرترند. تهیدستی و نداشتن درآمد کافی، احساس ضعف و بیگانگی، درون‌گرایی و عدم مشارکت در فعالیت‌های اجتماعی و غیره، از جمله آسیب‌های روانی و اخلاقی فقرا به‌شمار می‌آیند.

۱.۱.۱.۶ کم‌خردی

افراد فقیر علاوه بر ابتلا به بیماری‌های فیزیکی، در برابر بیماری‌های مختلف روانی و سوء تغذیه‌ای آسیب‌پذیرتر هستند که منجر به بسیاری از مشکلات جسمی، رفتاری و شناختی می‌شود. از این رو، افراد مبتلا به فقر بیشتر در معرض کم‌خردی^۵ هستند. ناتوانی در غلبه بر بیماری‌های روحی و روانی و به‌دست آوردن سلامتی و بهبودی، به‌دلیل ناتوانی بیمار در تحمل هزینه‌های درمانی باعث تسلیم شدن افراد تهیدست در برابر بیماری‌ها شده که ممکن است وضعیت آنها را وخیم‌تر سازد. درمان این بیماران نیز بسته به طبقه اجتماعی متفاوت است، ثروتمندان بیشتر توسط روانپزشکان خصوصی درمان می‌شوند، در حالی که افراد فقیر بیشتر به بیمارستان‌ها مراجعه می‌کنند یا در بیمارستان‌های روانی بستری می‌شوند. (رابرتسون؛ بهروان، ۱۳۷۲ه.ش.: ص ۱۹۸، با تصرف) سلامت روح و روان فرد، جنبه‌ای از تعادل هر فرد است که اهمیت آن کمتر از سلامت جسم نیست، زیرا در دیدگاه فرد نسبت به امور، پذیرش موقعیت‌ها و تعامل او با رویدادها مؤثر است.

۲.۱.۱.۶ کم‌حیایی

گستاخی، بی‌حیایی و پرخاشگری معمولاً از بیماری و فقر ناشی می‌شوند و بیماری معمولاً از فقر.

شرم و حیا از صفات کمالیه است که میزان آن با توجه به معیارهای تربیتی و اجتماعی هر فرد از شخصی به شخص دیگر متفاوت است. حیا از صفات نیک و پسندیده به‌شمار می‌رود که موجب متانت و وقار شده و فرد را از رفتارهای ناهنجار باز می‌دارد. چون درخواست از هم‌نوعان موجب رفتاری است شرم‌آور که فرد فقیر از نداری گرفتار آن می‌شود و آثار حیا در چهره‌اش نمایان می‌گردد. به‌همین جهت حضرت به این نکته اشاره نموده که گرفتار شدن به فقر موجب کم‌حیایی در چهره می‌شود.^۶ کم‌حیایی از پیامدهای ناشی از فقر و معلول اظهار نیاز و درخواست کمک مالی از مردم است.

۳.۱.۱.۶ پریشانی

پریشانی عبارت است از یک احساس کلی، مبهم و ناخوشایند از دلهره، ترس، بی‌قراری و تنش که معمولاً با برخی احساسات فیزیکی، به‌ویژه افزایش فعالیت اندام‌های عصبی همراه است. (عکاشه، ۲۰۱۰م/۱۳۸۹: ۱۳۸ با تصرف)

حضرت در روایتی دیگر، فرزندش محمد حنفیه را از فقر برحذر می‌دارد و از او می‌خواهد که از فقر به‌خدا پناه ببرد؛ زیرا تنگدستی موجب پریشانی و سرگردانی خرد است.^۷

افسردگی بسیاری از افراد را تحت تأثیر قرار می‌دهد و باعث از دست‌دادن لذت نشاط و سرزندگی فعالیت‌های روزانه شده و معمولاً با احساس آشفتگی، فرد تعادل خود را از دست می‌دهد.

۴.۱.۱.۶ ابتلا به اندوه و افسردگی

از آسیب‌های دیگر فقر بر انسان احساس غم و اندوه است. از آنجایی که شخص فقیر قادر به تأمین نیازهای اولیه خود نیست، دچار غم و اندوه و افسردگی می‌شود.

افسردگی اغلب با اضطراب، ناامیدی، بی‌خوابی، احساس گناه، بی‌اشتهایی، گریه و اندوه، نداشتن اعتماد به‌نفس و سرزنش دائمی خود همراه است و موجب کاهش فعالیت‌های فردی و روابط اجتماعی می‌شود. (عبدالستار، ۱۹۹۴م: ۲۶ با تصرف)

زندگی فرد فقیر نامتعادل و ناسالم است؛ انسانی که در حالت آشفتگی و بی‌نظمی به‌سر می‌برد، گاهی موجب ابتلا به بیماری‌های روانی و عصبی او می‌شود. فقر مادی و فشارهای اقتصادی ناشی از آن موجب تشویش ذهن انسان شده و روح و قلب او را ناآرام می‌سازد و اندوه ناشی از آن آرامش روانی او را بر هم می‌زند. بنابراین، فقر، اندوه‌آور است.^۸ ابتلا به اندوه و افسردگی باعث کاهش فعالیت، درون‌گرایی، کناره‌گیری از اجتماع و احساس درماندگی در فرد شده؛ و او را در معرض انواع بیماری‌های روانی قرار می‌دهد.

۵.۱.۱.۶ فراموشکاری

فقر موجب کاهش حافظه و ابتلای انسان به فراموشی می‌شود.^۹ فقری که چیزی برای خوردن پیدا نمی‌کند، به‌طور طبیعی از کمبود ویتامین‌ها رنج می‌برد و این امر تأثیر زیادی بر

پیامدهای فقر از منظر جامعه‌شناختی با تأکید بر ... (حفیظ‌الله فولادی و دیگران) ۳۴۷

حافظه او دارد. به‌همین علت احتمالاً دچار فراموشکاری نیز می‌شود. از همه مهم‌تر، دغدغه‌ها و نگرانی‌های او درباره چگونگی به‌دست آوردن درآمد و تأمین مایحتاج زندگی ذهن او را درگیر و پریشان کرده که ممکن است فراموشی را به دنبال داشته باشد. «در جامعه‌ای فقیر، افراد با اختلالات روانی نظیر فراموشی، دیرباوری، ترس و نقصان قدرت تشخیص همراه می‌شوند.» (هیات تحریریه بنیاد نهج البلاغه ۱۳۷۳ ه.ش: ۱۲۴)

۶.۱.۱.۶ ناامیدی و ضعف اراده

ناامیدی فرآیندی است که شامل آگاهی فرد از مانعی می‌شود که از ارضای نیاز او جلوگیری کرده یا گمان او مبنی بر این است که در آینده این مانع برایش به‌وجود خواهد آمد. (فهمی، ۱۹۹۵م: ۱۸۶-۱۸۸) ناامیدی زندگی را بر انسان تنگ می‌سازد، بنابراین، وجود چنین حسّی در فرد، اعتماد به‌نفس او را کاهش داده، و نگاهش به زندگی تیره و بدبینانه می‌گردد. علاوه بر نیازهای اولیه، نیازهای دیگری نیز وجود دارد که فرد آرزوی دستیابی به آن‌ها را دارد. مزلو (Abraham Maslow) این نیازها را به‌دسته‌هایی معروف به نام "هرم مزلو" (Maslow's Hierarchy of Need) طبقه‌بندی کرده است. هرم مزلو با نیازهای ضروری شروع و به‌نیازهای دیگر مانند نیاز به‌تعلق، قدردانی و خودشکوفایی ختم می‌شود و تا زمانی که نیازهای اولیه برآورده نشده، انسان نمی‌تواند به‌سراغ نیازهای دیگر خود برود... فقرا برای ارضای نیازهای اولیه‌شان به‌مبارزه ادامه می‌دهند و ممکن است نتوانند آن‌ها را برآورده کنند که در این صورت احساس ناامیدی، سرخوردگی و تعلق نداشتن به خانواده و جامعه به آن‌ها دست بدهد. این امر باعث فروپاشی خانواده و جامعه شده و فقرا را از تعامل اجتماعی محروم و در انزوای دائمی قرار می‌دهد که چنین وضعیتی منجر به بی‌ثباتی سیاسی و اجتماعی خواهد شد. (لامین، ۱۹۹۵م: ۱۹ با تصرف)

فقر، بزرگ‌ترین مانع توسعه و پیشرفت است؛ زیرا بر اثر ابتلا به فقر، افراد نمی‌توانند از بسیاری از فرصت‌های موجود بهره‌مند شوند. محرومیت‌های مادی و محدودیت‌های اجتماعی ناشی از فقر، نوعی درون‌گرایی، ناامیدی، نداشتن اعتماد به‌نفس و ناکامی را بر افراد فقیر تحمیل می‌کند. لذا اگر انسان نیازمند ناامید و سست می‌شود.^{۱۰} فقر و محرومیت، منجر به بیماری می‌شود و زندگی آشفته فرد فقیر، امید او را به‌زندگی معمولاً کاهش داده و هرگاه خود را درمانده و مستأصل می‌بیند، ناامید شده و مرگ را به‌زندگی ترجیح می‌دهد؛ زیرا انسان فقیر جز به‌چیزی که گرسنگی‌اش را برطرف و اساسی‌ترین نیازهای او را تأمین

کند، نمی‌اندیشد؛ پس جایی برای او وجود ندارد که بتواند از استعدادهایش بهره‌برد و به آنها جامه عمل بپوشاند و به مرحله ظهور برساند؛ زیرا اضطراب و آشفتگی همیشه ذهن او را درگیر کرده است و اگر فرصتی برایش پیش آمد توانایی مالی برای تهیه امکانات لازم برای آن را ندارد. از این رو، تنگدستی موجب نابودی استعدادها و توانایی‌های انسان و از بین رفتن روحیه خلاقیت او می‌شود. (حکیمی، ۱۳۶۷ه.ش؛ ۱۴۰۸ه.ق. ج ۴/ ۳۱۳-۳۱۴ با تصرف)

۷.۱.۱.۶ فساد اخلاقی

همین بیماری‌ها ممکن است آسیب‌های دیگری از جمله فساد اخلاقی، اختلالات شخصیتی و ناهنجاری‌های رفتاری را نیز به همراه داشته باشند. یعنی داشتن رفتارهای غیر عادی که از فرومایگی و ذالت طبع و صفات پست نفسانی سرچشمه گرفته‌اند. بنابراین، سختی‌های زندگی و تنگدستی و فشار ناشی از آن، خوی و خصلت‌ها را زشت می‌کند.^{۱۱} «ناداری، افراد جامعه را ترسو و بزدل بار می‌آورد و بزهکاری و پستی و فساد اخلاقی را در جامعه رواج می‌دهد.» (هیأت تحریریه بنیاد نهج البلاغه، ۱۳۷۳ه.ش. ج ۱: ۱۲۴)

تنش‌های عصبی ناشی از فقر باعث فساد اخلاقی، از جمله دزدی، فحشا و اعتیاد می‌شود؛ به همین دلیل ناهنجاری‌های رفتاری در خانواده‌های فقیر بیشتر دیده می‌شود. «فقر، سرچشمه مفاسد بی‌شماری؛ مانند ابتلا به مواد مخدر، فحشا، خیانت، سرقت، خدمت به اجانب و مانند آن می‌شود.» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۵ه.ش. ج ۸/ ۴۳۲)

فقر و محرومیت‌های مادی، انسان را به اسارت خود در آورده و مانعی جدی بر سر راه تربیت شایسته او می‌شود؛ در نتیجه به مفاسد اخلاقی و رفتاری گرفتار شده و جنبه‌های مختلف زندگی مطلوب انسانی او را تهدید می‌کند.

۸.۱.۱.۶ از دست دادن عزت نفس

تنگدستی و ناداری، نفس را خوار می‌کند^{۱۲} و پیامدهای مخربی بر روح و روان افراد دارد. یکی از این آسیب‌ها حس ذلت و خواری در روح و جان فرد تهیدست است.

انسان‌ها معمولاً تحت تأثیر القاهای گفتاری و رفتاری دیگران قرار می‌گیرند و بر اساس آن شخصیت خود را می‌سازند؛ بنابراین «شخصیت انسان نه تنها تحت تأثیر عوامل زیستی، عادات و الگوهای اجتماعی شکل می‌گیرد، بلکه نوع برخورد عاطفی و احساس موجود در

پیامدهای فقر از منظر جامعه‌شناختی با تأکید بر ... (حفیظ‌الله فولادی و دیگران) ۳۴۹

جامعه نیز در چگونگی پیدایش شخصیت در افراد جامعه مؤثر است.» (سیف‌اللهی، ۱۳۸۸ه.ش.: ۱۳۳)

فقر و رنج ناشی از نداری، حس حقارت و ناتوانی را برای فقیر به همراه دارد. انسان تهیدست همیشه خود را کمتر از دیگران پنداشته و با قبول کردن چنین صفتی برای خود، در برابر توهین دیگران هیچ عکس‌العملی از خود نشان نمی‌دهد. بنابراین عزت و اعتماد به نفس خود را به تدریج از دست می‌دهد و نداری او موجب ذلت و خواری او می‌شود.^{۱۳} انسان فقیر اغلب خوار و ذلیل می‌شود؛ زیرا انسان تنگ‌دست که توان خرید غذا و مایحتاج زندگی را ندارد، زندگی برایش سخت است و خود را خوار و بی‌ارزش می‌پندارد.

۹.۱.۱.۶ فقر مانع رشد فرد است

زندگی برای انسان فقیر دشوار است؛ اگر تهیدستی او را در رنج اندازد، سختی و مصیبت‌های زندگی او را به خود مشغول کند.^{۱۴} و اگر گرسنگی بر او فشار آورد، شکیبایی‌اش را از دست داده و او را از پا در آورده و در انجام وظایف خود ناتوان می‌شود.^{۱۵}

احساس سرخوردگی بر اثر شرایط مالی در سلامت روانی فرد بسیار مؤثر است. برخی از افراد فقیر شرایط خود را درک کرده و با واقعیت زندگی خود کنار می‌آیند؛ در حالی که بیشتر آنها فقر را عامل ناامیدی بزرگ می‌دانند و انگیزه تلاش و اعتماد به نفس خود را از دست می‌دهند و نسبت به زندگی بدبین و ناامید می‌شوند. علاوه بر ناامیدی، از تأثیرات روانی آن مانند ابتلا به پریشانی، افسردگی و فراموشکاری و غیره نیز در امان نیستند.

۲.۱.۶ آسیب‌های ایدئولوژیک فقر

فقر یکی از مهم‌ترین مشکلاتی است که باورها، رفتارها، اندیشه و فرهنگ فرد و جامعه را تحت تأثیر قرار می‌دهد. آسیب‌های ناشی از فقر تنها به بُعد معنوی و اخلاقی انسان محدود نمی‌شود، بلکه جنبه‌های فکری او را نیز شامل می‌شود. فقری که مایحتاج زندگی را برای خود و خانواده‌اش پیدا نمی‌کند نمی‌تواند درست بیندیشد، به‌خصوص اگر در کنارش افراد ثروتمند و مرفه باشند.

فقر، روح ضعیف انسان را برای لغزش و انحراف در مسیر گناه و بزهکاری و امثال آنها آماده می‌سازد. در نتیجه به باورهای دینی آنها لطمه جبران‌ناپذیری می‌زند.

۱.۲.۱.۶ نقصان دین

حضرت از گرفتار شدن فرزندش به فقر می‌ترسد؛ زیرا فقر باعث ضعف در باورهای دینی است.^{۱۶}

شکی نیست که فقر یکی از خطرناک‌ترین آفت‌هایی است که گریبان‌گیر جوامع می‌شود و ابعاد مختلف زندگی آنها را تحت تأثیر قرار می‌دهد. خطرناک‌ترین پیامدهای فقر در بازتاب آن بر ساختار فکری و عقیدتی انسان نهفته است که موجب ضعف در باورهای دینی می‌شود.

۲.۲.۱.۶ فقر بخشی از کفر

شکی نیست که فقر از خطرناک‌ترین آفت‌ها برای باورهای دینی و اساس بدگمانی نسبت به ساحت مقدس الهی و لب‌گشودن به اعتراض و شکایت نسبت به اوست. به‌خصوص اگر فقیر فردی زحمتکش باشد و ثروتمند فردی بیکار و مرفه. زیرا در این‌صورت فقیر در حکمت و عدالت الهی تشکیک می‌کند. حضرت علی (ع) با اشاره به بار فقر و زشتی آثار و ابعاد و پیامدهای ناشی از آن که بر فرد و جامعه سایه می‌افکند، فقر را جزئی از کفر دانسته^{۱۷} است. زیرا فقر، زمینه‌ساز انواع انحرافات اعتقادی و اخلاقی، به‌ویژه در افراد ضعیف و کم‌تحمل می‌باشد. چنین فردی معیارهای اجتماعی را زیر پا گذاشته؛ آداب و اخلاق انسانی را به‌فراموشی سپرده و برای رهایی از فقر دست به هرکاری می‌زند.

۳.۲.۱.۶ سستی در باورهای دینی

حضرت، ابتلا به فقر را به‌معنای ابتلا به‌چند خصلت دانسته، از جمله ابتلا به سهل‌انگاری در دین.^{۱۸} زیرا تهیدستی و درگیر شدن ذهن انسان به گرفتاری‌های زندگی او را دچار آشفتگی و ناتوانی در ادای وظایف دینی می‌کند. چه بسا افراد به‌دلیل فقر، به شک و تردید نسبت به باورهای دینی و حتی به بی‌دینی و کفر گرفتار شده و از اعتقادات دینی فاصله گرفته‌اند.

اگرچه تأثیر مستقیم این نوع انحرافات فکری ناشی از فقر بر فرد باشد و ممکن است دچار آشفتگی ذهنی او شود، اما اثرات آن می‌تواند از فرد فراتر رفته و به کل جامعه گسترش یابد. بر این اساس، اهمیت پول و درآمد و تأثیر آن در زندگی انسان روشن

پیامدهای فقر از منظر جامعه‌شناختی با تأکید بر ... (حفیظ‌الله فولادی و دیگران) ۳۵۱

می‌شود؛ زیرا کاهش درآمد یا از دست دادن آن، به‌معنای از بین رفتن استعدادها، باورها و نابودی روح و جان تلقی می‌شود.

۲.۶ پیامدهای اجتماعی فقر از منظر جامعه‌شناختی

فقر تهدیدی برای امنیت و ثبات یک جامعه به‌شمار می‌رود که اغلب با بیکاری، اشتغال کودکان، شیوع بیماری‌ها، روابط نامناسب زناشویی و خانوادگی و سطح پایین آموزشی و فرهنگی همراه است. از این جهت، فرد فرصت کافی برای یادگیری و کسب دانش ندارد. به این معنی که مشکلات ناشی از فقر به‌شکلی پیچیده و انباشته به‌هم پیوند می‌خورند. این مشکلات به پیدایش یک‌سری مشکلات فرعی کمک کرده که موجب دشوار شدن حل آنها می‌شود. طبیعی است که بازتاب پیامدهای فقر و اثرات غیرمستقیم آن در جامعه قابل درک است و کل جامعه از مخاطرات آن رنج می‌برد، زیرا آثار آن به‌یک طبقه یا محله‌ی خاصی محدود نیست، بلکه پیامدهای جدی آن در همه سطوح ظاهر می‌شوند. با توجه به‌کلام امیرمومنان علی علیه السلام آسیب‌های اجتماعی فقر را می‌توان در موارد زیر خلاصه کرد:

۱.۲.۶ خوار شمردن فرد فقیر

نفرت و بی‌زاری مردم از فقرا، آنان را در چشم مردم خوار و بی‌ارزش جلوه می‌دهند.^{۱۹} نگاه تحقیرآمیز مردم به فرد فقیر به‌حدی می‌رسد که هرچند زیرک باشد او را لال کرده و جرأت بیان حجت و استدلال خود را از دست می‌دهد.^{۲۰}

حضرت در این سخن، یک اثر روانی را بیان کرده است؛ به‌تعبیری، فرد فقیر هر چقدر هم زیرک و باهوش باشد، اما از نظر روانی تهیدستی آنچنان بر او تأثیر می‌گذارد که او را از بیان استدلال ناتوان کرده و از توجیه رفتار یا گفتار خود عاجز می‌ماند. به این معنا که ای بسا حجت و استدلال دارد؛ اما از نظر روانی آنچنان تحت تأثیر تنگدستی و ناداری است و با احساس ضعف و شرم، نمی‌تواند دلایلش را بیان و از حق خود دفاع کند.

«گروه‌هایی که با فقر دست به‌گریبان هستند، نه تنها از نبود حداقل امکانات رفاهی و زیستی رنج می‌برند، بلکه مورد بی‌مهری و پیشداوری سایر گروه‌های اجتماعی نیز هستند.» (سیف‌اللهی، ۱۳۸۸ه.ش.: ۲۰۸)

طبیعی است که انسان تهیدست از استدلال و اثبات حق و دفاع از خانواده خود ناتوان باشد؛ زیرا تنگدستی، انسان را از آگاهی نسبت به‌قوانین و حقوق فردی، خانوادگی، سیاسی

و اقتصادی برای احقاق حقوق خود و پابندی به آن‌ها باز می‌دارد. (حکیمی، ۱۳۶۷ه.ش؛ ۱۴۰۸ه.ق: ج ۲۹۷/۴ با تصرف)

افراد تهیدست به علت فقدان منابع مالی، تبعیض و رویگردانی مردم از آنها، معمولاً افرادی منزوی و فاقد منزلت اجتماعی هستند. این انزوا و دوری از مردم باعث بروز بیماری‌های روانی و افسردگی در فقرا می‌شود؛ به همین دلیل فقرا در عرصه اجتماعی، حضور چندانی از خود نشان نمی‌دهند و از مشارکت در فعالیت‌های عمومی معمولاً پرهیز می‌کنند.

۲.۲.۶ فقر در وطن همچون در غربت بودن است

فقر در وطن همچون در غربت بودن است.^{۲۱} زیرا تهیدستی و نداری انسان را برای تأمین زندگی وادار به درخواست کمک از دیگران می‌کند. این امر باعث می‌شود که دیگران و حتی بستگانش از او دوری جویند و یا به کلی او را رها کنند. چنین شخصی در خانه و کاشانه خود نیز غریب و بی‌کس است و ارزشی ندارد.^{۲۲} به دلیل فقر و ناتوانی، هیچ‌کس او را یاری نمی‌کند؛ او حتی در وطن و شهر خود نیز غریب و تنه‌است^{۲۳}، نه کسی به او توجه دارد و نه کسی به سخنش گوش می‌دهد.

حضرت با نگاه جامعه‌شناسانه، جایگاه انسان فقیر را با همه ابعادش به خوبی بیان نموده و می‌فرماید: چنین انسانی که باید در شهر و زادگاه و محل زندگی‌اش کاملاً شناخته شده باشد، مورد بی‌اعتنایی قرار گرفته و خود را غریب می‌پندارد.

اشاره حضرت به غربت انسان تنگدست در وطن خود در هر سه مورد، در حقیقت یک اثر اجتماعی را نشان می‌دهد که فقر قدرت و توانایی تعاملات اجتماعی را از انسان می‌گیرد و فرد فقیر اعتماد به نفس خود را از دست می‌دهد و به یک انسان بی‌اراده تبدیل می‌شود که توان انجام هیچ کاری را ندارد. واقعیت زندگی نیز این امر را ثابت کرده است که افراد در جوامع فقیر با بردگی اجتماعی، طرد شدن و به حاشیه رفتن مواجه هستند و حق مشارکت مؤثر آنها در مسائل عمومی اغلب نادیده گرفته می‌شود. از این رو، فقر منشأ معایب بزرگی است و موجب خواری و غربت افراد فقیر در جامعه و شهر خود می‌شود.

پیامدهای فقر از منظر جامعه‌شناختی با تأکید بر ... (حفیظ‌الله فولادی و دیگران) ۳۵۳

۳.۲.۶ ایجاد خصومت و دشمنی

تهیدستی، باعث دشمنی می‌شود.^{۲۴} به این معنا که فقر در روابط اجتماعی موجب خصومت و دشمنی فقرا نسبت به ثروتمندان شده و پیامدهای زیانباری برای فرد و جامعه دارد، شاید به این علت که انسان را به ارتکاب رذیلت‌ها و کارهای ناپسند مانند دزدی و انواع جرم سوق می‌دهد.

نابرابری‌های طبقاتی و اجتماعی و بی‌عدالتی در توزیع ثروت، نقش دو چندانی در تقویت شکاف ناشی از تأثیر فقر بر سلامت روان دارد و باعث افزایش احساس فقر به بی‌عدالتی و برانگیختن خشم و احساس آزار و اذیت و تبعیض آنها می‌شود. در نتیجه، افرادی که از فشارهای مالی، فقر و ستم رنج می‌برند، ممکن است دست به کارهای خلاف بزنند.

«اگر روابط اجتماعی بر مبنای معیارهای شخصی و یا گروهی استوار شود، تنش و ستیز و تعارض، جای تعاون و همبستگی را خواهد گرفت.» (سیف‌اللهی، ۱۳۸۸ه.ش: ۱۱۰)

بنابراین روحیه همکاری بین افراد جامعه از بین رفته، تفرقه و دشمنی و از هم پاشیدگی افراد جامعه جایگزین همبستگی آن می‌شود.

حس کم‌ارزشی و کم‌اهمیت بودن فقرا در برابر دیگران از آسیب‌های روانی ناشی از فقر به‌شمار می‌آید. این حس باعث تشدید حالات روحی و روانی، انحرافات اخلاقی، گرایش به ارتکاب جرم و جنایت در فرد تهیدست شده و با مقایسه خود با افراد ثروتمند، آتش کینه و نفرتش شعله‌ور و در برابر عقده‌های روانی و احساس حقارت آسیب‌پذیر شده و به دنبال انتقام می‌رود.

۴.۲.۶ زمینه‌ساز انحرافات اخلاقی

پیامدهای مخرب فقر تا حدی گسترش می‌یابد که موجب تهدید امنیت در جوامع می‌شود؛ زیرا احساس محرومیت همراه با نادانی، سرخوردگی و فقدان عدالت اجتماعی، کانون مناسبی برای ایجاد خشونت در ابعاد مختلف زندگی خانوادگی و اجتماعی به‌وجود می‌آورد. تنش در روابط و الگوی ارتباطی نیز از صفات خانواده‌های فقیر است که میزان انحراف را در همه اشکال آن می‌افزاید.

انحراف در جامعه‌شناسی توصیفی از اعمال یا رفتارهایی است که موجب نقض هنجارهای اجتماعی می‌گردد. به عبارت دیگر: انحراف، رفتاری است که با قوانین سازمانی یا کدهای رفتاری مطابقت ندارد. (AkarowheK.,2018: 2(4):306-309.)

هرچند همه افراد فقیر منحرف نیستند، اما می‌توان گفت که فقر زمینه‌ساز بروز کنش‌های انحرافی و هنجارشکنانه می‌تواند باشد. «ضرورت و ناچاری فقر و نداری آدمی را بر کار زشت و رسوایی وامی‌دارد.»^{۲۵} فقری که پای‌بند به مسائل اخلاقی نیست برای کسب درآمد به هر وسیله‌ای متوسل می‌شود. اشکال مختلف رفتارهای انحرافی مانند مصرف الکل و اعتیاد در محله‌های فقیرنشین گسترده است. خانه‌های نامناسب فقرا به علت ازدحام شدید، فضای کم واحد مسکونی و کاربری‌های متعدد آن، محیطی را برای وقوع خطرهایی از جمله آتش‌سوزی و گسترش نزاع‌های خانوادگی ایجاد می‌کند.

انحراف زیاد و گسترده به سردرگمی درباره ارزشها و هنجارها منجر می‌گردد و تشخیص این‌که چه چیز غلط یا درست است را برای مردم دشوار می‌سازد. علاوه بر این، ممکن است تنش اجتماعی بین گروه‌های منحرف و گروه‌های معمول به وجود آید. (رابرتسون؛ بهروان، ۱۳۷۲ه.ش: ص ۲۰۱ و ۲۰۲)

انحراف اخلاقی و رفتاری افراد محروم جامعه و گرایش آنها به خشونت، یکی از پیامدهای فقر و تأثیر آن بر سلامت روح و روان است. خشونت رفتاری یعنی اینکه از نظر روحی یا جسمی به دیگران آسیب برساند. علت این امر فشارهای مادی و اجتماعی است که بر افراد فقیر وارد می‌شود، مانند بی‌کاری، محرومیت از خدمات اجتماعی، مهاجرت، خانه‌های نامناسب در محله‌های پرجمعیت، مشکلات حمل و نقل و... همه و همه عواملی هستند که گرایش افراد تهدیدست را در تأمین نیازهای لازم معیشتی، به ارتکاب جرم و خشونت می‌افزاید.

۵.۲.۶ تکدی‌گری

تکدی در اصطلاح به معنای درخواست صدقه و احسان از مردم در معابر عمومی است. (أبوسریع، ۲۰۰۳م/۱۳۸۲: ۴۲۴) و در مفهوم اجتماعی، عبارت است از الگویی از رفتار بیمارگونه انسان که خارج از عرف جامعه باشد. (السید الشتی، ۲۰۰۴م: ۲۴، ۲۵)

پیامدهای فقر از منظر جامعه‌شناختی با تأکید بر ... (حفیظ‌الله فولادی و دیگران) ۳۵۵

افراد فقیر معمولاً به فعالیت‌های مختلف تکدی‌گری، دزدی، خرید و فروش کالاهای قاچاق و مواد مخدر و به بسیاری از روش‌های غیراخلاقی و غیرقانونی دیگر متوسل می‌شوند.

سوءظن برخی افراد فقیر نسبت به خدا آنها را به تکدی‌گری و درخواست کمک از مردم وامی‌دارد. از این‌رو در روایات معصومین درخواست و مسألت کردن از غیر خدا نهی شده و آن را ذلت و خواری شمرده‌اند که با مقام و منزلت مؤمن تناسبی ندارد. هرگاه فرد تنگدست از کسی مسألت کند از شرم عرق از صورتش می‌چکد و حس خواری و بردگی به او دست داده و آبرویش از بین می‌رود.^{۲۶}

تکدی‌گری یک پدیده اجتماعی و نتیجه طبیعی فقر و شرایط سخت زندگی خانواده‌های فقیر است که اعضای آن را به دوری از چارچوب الگوهای صحیح اجتماعی سوق می‌دهد. اگرچه برخی از متکدیان برای فرار از مسئولیت و برای استفاده از روش‌های آسان به‌دست آوردن منابع مالی، دست به تکدی می‌زنند، اما اغلب ناشی از فقر، نیاز و گسترش بی‌کاری است و این همان چیزی است که باعث حرکت پی در پی افراد از مکانی به مکان دیگر در جستجوی کار یا گدایی شده است. (المصری، ۲۰۰۲: ۲۳ با تصرف)

درخواست کردن پول از مردم موجب از بین رفتن ظرفیت‌ها و توانایی‌های انسان شده و او را به نیروی غیرفعال و وابسته به منابع جامعه تبدیل می‌کند. به‌همین سبب می‌توان گفت که فقر با ابعاد و متغیرهای اقتصادی، اجتماعی و روانی، از عواملی است که زمینه‌ساز رفتارهای ناهنجار، از جمله تکدی‌گری در جامعه می‌شود.

۶.۲.۶ دوری دوستان

تنگدستی و فشار زندگی عاملی مساعد برای دوری فقرا^{۲۷} از افراد جامعه و مانع اصلی سازگاری و همبستگی اجتماعی است. یعنی همان چیزی است که ثروتمندان را از نزدیک شدن به فقرا و از همزیستی اجتماعی و حضور آشکار آنان در جامعه باز می‌دارد. طبقات مرفه نه با محرومان هم‌نشینی و ارتباط دارند و نه فرصت مشارکت در فضای اجتماعی، سیاسی و فرهنگی را به آنها می‌دهند. (حکیمی، ۱۳۶۷ه.ش؛ ۱۴۰۸ه.ق.؛ ۲۹۵/۴ با تصرف)

۷.۲.۶ فقر بزرگ‌ترین مرگ است

فرد تهیدست، در اسارت فقر خود درآمده که مانع جدی برای پیشرفت استعدادهای فردی و فعالیت‌های اجتماعی او شده است. حضرت، فقر را مرگ بزرگ^{۲۸} دانسته که نه تنها باعث مرگ جسم است بلکه روح و جان انسان را می‌میراند. زیرا «انسان در هنگام مرگ حداقل از مشکلات این جهان آسوده می‌شود در حالی که فقیری که با فقر دست و پنجه نرم می‌کند، گویی پیوسته در حال جان‌دادن است.» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۵ ه.ش. ج ۳/۳۳۲)

در واقع فقر، زندگی طبیعی انسان را مورد تهدید و در معرض مشکلات و گرفتاری‌های گوناگون قرار می‌دهد؛ زیرا سختی‌ها و مشکلات ناشی از فقر آن چنان فرد را در بر می‌گیرد که او را متألّم و متأثر ساخته و به‌طور مستمر تحت فشار قرار داده که زندگی برایش تنگ می‌شود؛ درحالی که مرگ طبیعی یک‌بار به‌سراغ آدم می‌آید. به‌بیان دیگر علاوه بر سلامت جسمی، انسان به روح و اندیشه سالم نیز نیاز دارد تا بسان هر فرد دیگری حس زنده بودن را بچشد و با امید به‌زندگی بتواند وظایفش را در برابر خود و جامعه به‌طور شایسته انجام دهد.

۸.۲.۶ گرفتار شدن به چاپلوسی

برخی رذایل اخلاقی مانند تملّق و چاپلوسی در برابر افراد ثروتمند، ناشی از فقر است. فقر انسان را وادار می‌کند تا عزّت و کرامت خود را زیر پا نهد و چشم امید به هموعان خود بدوزد و از آنها لطف و یاری بجوید. اینجاست که زمینه‌های مدح و ثنا و تملّق از مردم فراهم می‌شود و با چاپلوسی و ستایش از دیگران، عزّت نفس و ارزش‌های انسانی به پایین‌ترین حدّ تنزل پیدا می‌کند. دعای حضرت بهترین مصداق آن است. چنان‌که می‌فرماید:

پروردگارا، آبرویم را به توانگری حفظ کن و شخصیتم را به تنگدستی مشکن که دست نیاز به‌سوی کسانی که خواهان روزی تو هستند بگشایم یا از مردم بدکردار مهربانی جویم و به‌ستایش کسی که به‌من چیزی بخشیده دچار شرم یا از کسی که محرومم کرده بدگویی کنم.^{۲۹}

از خداوند می‌خواهیم که با اعطای مال و ثروت آبروی او را حفظ و از مردم بی‌نیاز سازد. از خداوند می‌خواهیم حرمت مردم را حفظ کند تا نیاز به تکدی‌گری از مردم نباشد. (ابن ابی الحدید، بی‌تا: ج ۱۱/۲۵۵ با تصرف) می‌بینیم که امیرمومنان با بخشش روزی به

پیامدهای فقر از منظر جامعه‌شناختی با تأکید بر ... (حفیظ‌الله فولادی و دیگران) ۳۵۷

نیازمندان از سوی خداوند، چگونه به ابتذال کشیدن جاه و مقام مردم در اثر ابتلا به فقر را به تصویر کشیده است و اینکه انسان نباید در شرایطی قرار بگیرد که از بدترین مردمان خواستار ترحم و عطفوت کند. اگر چنین باشد انسان فقیر و نیازمند در دو تنگنا قرار می‌گیرد: نخست اینکه به تملق‌گویی از کمک‌کننده مجبور می‌شود و دیگر اینکه به مذمت و سرزنش کسانی گرفتار می‌شود که از کمک به او ممانعت کردند (شریفی، ۱۳۸۴ه.ش: ۴۲/۲)

با نگاهی به آثار و پیامدهای فقر در بعد اجتماعی، به شدت آثار و آسیب‌های مخرب آن بر جوامع مانند ضعف عدالت اجتماعی، گسترش فساد، کمبود خدمات اجتماعی و غیره پی می‌بریم. در این صورت فقر به یک تهدید جدی تبدیل شده و ممکن است در شرایط خاص، به شکل فروپاشی اجتماعی و درگیری بین طیف‌ها و گروه‌های مختلف جامعه آشکار شود.

۳.۶ پیامدهای اقتصادی فقر از منظر جامعه‌شناختی

نابسامانی‌های اقتصادی از علل بارز گسترش فقر و محرومیت در جامعه و نشان دهنده افت در منابع مالی لازم برای رفع نیازهای فرد و جامعه‌اند.

از تعاریف و مفاهیم فقر مشخص می‌شود که فقر به معنای نداشتن درآمد و یا ناکافی بودن آن برای تأمین نیازهای ضروری و فراهم کردن سطح قابل قبولی از مشارکت در جنبه‌های مختلف زندگی است.

«توجه به عنصر اقتصادی یا عنصر معیشتی، از این لحاظ حائز اهمیت است که در تأمین نیازهای انسان - تهیه و تولید غذا، پوشاک، مسکن و سایر نیازمندی‌های معیشتی - و امنیت بخشیدن به بقای او نقش مهمی ایفا می‌کند.» (سیف‌اللهی، ۱۳۸۸ه.ش: ۱۰۵)

با توجه به مفهوم فقر، درآمد ناکافی، افراد را از تأمین نیازهای ضروری و فراهم کردن سطح قابل قبولی از مشارکت در جنبه‌های مختلف زندگی محروم می‌کند؛ زیرا تغذیه نامناسب به بدتر شدن شرایط سلامت، بیماری، ضعف توانایی‌های جسمی و روانی که فقرا گریبان‌گیر آن هستند شده و تأثیر مستقیمی بر توانایی کار و تولید دارد. از این نظر، فقرا را از پیوستن به بازار کار محروم کرده است و به تولید و بهره‌وری ضعیف می‌انجامد. (عبدالسلام، ۱۴۰۱م: ۱۴ با تصرف)

۱.۳.۶ تنگدستی موجب ویرانی زمین

از دیدگاه امیرمومنان علیه السلام، عامل ویرانی سرزمین‌ها فقر و تنگدستی مردم آن است.^{۳۰} "إِنَّمَا" در کلام حضرت حصر را می‌رساند که علت العلل و عامل اصلی ویرانی زمین تنگدستی مردم آن سرزمین است و جز با فقر و درماندگی مردمش ویران نمی‌گردد. از سوی دیگر، ناتوانی افراد فقیر در خرید فناوری‌های پیشرفته باعث کاهش در سطح تولید، سرمایه‌گذاری و پس‌انداز می‌شود. در نتیجه، تولیدشان نسبت به افراد ثروتمند در زمینه‌های تولیدی مختلف کشاورزی کمتر است.

آبادی زمین مستلزم سرمایه و نیروی کار قوی است تا یک فرد بتواند زمین را آباد کند. به همین علت افراد فقیر نمی‌توانند سرزمین خود را آباد کنند؛ زیرا تحت تأثیر شرایط سخت زندگی فقیرانه خود قرار دارند که علاوه بر مشکلات و چالش‌های فراوان ناشی از سوء تغذیه، در معرض ابتلا به انواع بیماری‌ها و از دست دادن سلامت نیز هستند. کاملاً روشن است که سلامت فرد، تأثیر مستقیمی بر بهره‌وری دارد. سلامت جسمی و روانی، امکان تلاش بیشتری به فرد می‌دهد و او را قادر می‌سازد تا از زندگی پربارتری برخوردار باشد. از این نظر، سطح بهداشت، آموزش، تغذیه و مسکن مناسب در تضمین مشارکت مؤثر افراد در جامعه و در آبادی زمین امری است ضروری که نتیجه آن، شکوفایی اقتصادی افراد و جامعه است.

۲.۳.۶ فقر زمینه‌ساز فساد مالی و اداری

امیرمومنان علی علیه السلام در نامه خود به مالک اشتر مطالب قابل توجهی در مورد قضات و کارگزاران بیان فرموده است. حضرت از مالک اشتر می‌خواهد که در بذل مال به قضات تا حدی گشاده دست باشد که نیازشان را برآورده سازد و نیازمند مردم نشوند.^{۳۱} مضمون کلام امام این است که از موارد مهم فساد دستگاه قضایی عدم پرداخت حقوق کافی به قضات و کارگزاران است. به همین دلیل باید به اندازه کافی به آنها حقوق داد تا از زندگی آبرومندانه بهره‌مند شوند، در غیر این صورت نیازمند مردم شده و گرفتار رشوه‌خواری و فساد می‌شوند. در جای دیگر این نامه به مالک دستور افزایش حقوق آنها را می‌دهد. زیرا افزایش حقوق قدرت اصلاح نفس را به کارگزاران می‌دهد و آنها را از خیانت در اموال دولت باز می‌دارد.^{۳۲} از این بخش از کلام امام علیه السلام چنین بر می‌آید که اگر کارکنان دولت علیرغم تأمین

پیامدهای فقر از منظر جامعه‌شناختی با تأکید بر ... (حفیظ‌الله فولادی و دیگران) ۳۵۹

نیازهای مادی آنان خیانت کنند، باید با آنان برخورد جدی کرد، در غیر این صورت دلیلی برای مؤاخذه آنها وجود ندارد.

۴.۶ پیامدهای سیاسی فقر از منظر جامعه‌شناختی

مشارکت ضعیف در زندگی عمومی به‌طور عام و زندگی سیاسی به‌طور خاص را می‌توان از پیامدهای فقر دانست. فرد فقیر که از حداقل نیازهای اولیه زندگی خود ناامید و درمانده است، به‌ندرت علاقه یا نقشی در مشارکت در نهادهای اجتماعی و سیاسی از خود نشان می‌دهد.

از سوی دیگر، فقر موجب انزوای اجتماعی فرد می‌شود؛ زیرا افراد جامعه بعضاً از تحقیر افراد تنگدست، تضییع حیثیت و سلب حقوق اجتماعی و سیاسی آنان ابایی ندارند. به‌همین علت نه سخنان آنان شنیده و نه مقامشان شناخته می‌شود.

۱.۴.۶ نداشتن نقش سیاسی

فقر، مایه ذلت و خواری و گرفتار شدن به انواع رفتارهای ناهنجار اجتماعی و منشأ بسیاری از رذایل و انحرافات اخلاقی است. از این نظر، فقیر در جامعه و حتی در میان افراد خانواده و خویشان محترم نیست و مورد تحقیر دیگران قرار می‌گیرد. کسی به سخن او توجه نمی‌کند و مقام و منزلتش ناشناخته است. اگر صادق باشد او را دروغگو و اگر زاهد باشد او را جاهل و نادان می‌نامند.^{۳۳}

"شخصیت او ناشناخته است"، اشاره به از دست‌دادن موقعیت اجتماعی و "حرفش شنیده نمی‌شود" حاکی از انکار جایگاه شخصیتی و بی‌توجهی به سخنان او و ضایع شدن حقوقش دارد. حضرت به دو نکته مهم از آسیب‌های اجتماعی اشاره نموده که نقش قابل توجهی در محرومیت فقرا از داشتن نقش سیاسی دارند.

فقیر، در جامعه خوار است؛ زیرا مورد بی‌توجهی و تحقیر دیگران قرار می‌گیرد. کسی به سخنان او توجه نمی‌کند؛ مقام و منزلتش ناشناخته است؛ اگر حقیقت را بگوید مردم او را تکذیب و اگر خطا کند، خطایش را بزرگ جلوه می‌دهند و اگر زاهد باشد او را جاهل و نادان می‌پندارند. بنابراین، چنین شخصی در انزوا قرار می‌گیرد و نمی‌تواند نقش سیاسی در جامعه داشته باشد.

ابن ابی الحدید در شرح نهج البلاغه به نقل از حکیمان می‌نویسد: مال و ثروت صاحبش را اگر چه پست و بد اخلاق باشد بالا می‌برد و اگر چه ترسو باشد اما به او جرأت و اعتماد به نفس می‌دهد. با ثروت، عزت انسان حفظ و پیوند خویشاوندی‌اش برقرار است. با ثروت، رهبری و ریاست حاصل و جهان آباد می‌شود و اهداف و خواسته‌ها برآورده می‌شوند. (ابن ابی الحدید، بی تا: ج ۲۲۸/۱۹ با تصرف)

معمولاً کسانی که از امکانات مالی و یا از جایگاه اجتماعی مناسبی برخوردارند، می‌توانند حرف‌هایشان را راحت‌تر به گوش دیگران برسانند. در حالی که فقرا بیشتر هنگام سخن گفتن با بی‌اعتنایی مخاطبان مواجه می‌شوند. وقتی فقرا احساس بی‌اهمیت بودن و بی‌تدبیری و ناتوانی در بیان و گفتار پیدا می‌کنند، نمی‌توانند سخنانشان را به گوش دیگران برسانند یا بر آنچه در ابعاد سیاسی یا اقتصادی می‌گذرد تأثیری داشته باشند. بنابراین، فقر موجب انزوای سیاسی افراد تهیدست شده است.

۷. نتیجه‌گیری

با توجه به مطالب فوق، فقر غالباً بر اساس مفهوم معیشت و کمبود درآمد تعریف شده است که در چنین حالتی فرد در برآوردن نیازهای اولیه خود از غذا، پوشاک و مسکن ناتوان است. مشکل فقر در جهان به یک مشکل غیر قابل حل تبدیل شده است و پیامدهای زیانباری در ابعاد فردی و اجتماعی دارد.

امیرمومنان علی علیه السلام، با توجه به ابعاد و آسیب‌های مختلف فقر با نگاه جامعه‌شناسانه آن را تشریح و حقیقت آن را در جامعه تبیین کرده است. ضعف فکری و جسمی، ضعف ایمان و آشفته‌گی ذهنی، احساس حقارت، نادانی، بی‌سوادی و مفاسد ناشی از آن، کم‌رنگ شدن مسائل اعتقادی و آسیب‌های ناشی از ناآگاهی و نادانی، از تبعات نامطلوب فقر به‌شمار می‌رود. یافته‌های جامعه‌شناختی درباره فقر و پیامدهای آن و تطابق این یافته‌ها با سخنان هزار و چهارصد سال پیش حضرت علی علیه السلام، در نهج البلاغه، ضرورت مطالعه در این قبیل منابع را امری بسیار مهم نشان می‌دهد؛ زیرا یافته‌های جامعه‌شناسی عمر چندانی ندارند.

فقر تهدیدی برای امنیت، سلامت و ثبات یک جامعه به‌شمار می‌رود. توزیع ناعادلانه ثروت در بین افراد و اسراف و تجمل‌گرایی عده‌ای در جامعه در مقابل اکثریت موجب آزدن روح افراد تهیدست و ایجاد نزاع و آشوب و تضعیف پایه‌های محبت و برادری میان

پیامدهای فقر از منظر جامعه‌شناختی با تأکید بر ... (حفیظ‌الله فولادی و دیگران) ۳۶۱

مردم می‌شود. گسترش خشونت، خصومت و دشمنی در میان افراد جامعه و از هم پاشیدگی اجتماعی، از دیگر پیامدهای اجتماعی فقر است.

پیامدهای اقتصادی نیز ابعاد گسترده‌ای دارد، از جمله: کمبود یا نداشتن سرمایه‌های اقتصادی، پایین بودن سطح تولید بر اثر کاهش درآمد، سرمایه‌گذاری و پس‌انداز و افت منابع مالی لازم برای رفع نیازهای فرد و جامعه.

فقر همچنین خطری برای حاکمیت یک کشور به‌شمار می‌رود. فرد تهیدست و نیازمند که به‌دلیل بی‌توجهی مسئولین احساس ذلت در میان افراد جامعه، احساس ضعف و اضطراب کرده و انگیزه‌ای برای دفاع از خانه و کاشانه خود ندارد، زیرا کشورش امنیت و رفاه برای او فراهم نکرده و مردم جامعه نیز هیچ کمکی به او نرسانده تا از فقر و بدبختی‌های یابد.

فقر مشکلی است که بر اکثر گروه‌های آسیب‌پذیر جامعه پیامدهای مخربی دارد. گستردگی تأثیر فقر بر فرد و جامعه به‌گونه‌ای است که کل زندگی فردی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی افراد و جوامع را تحت‌الشعاع قرار می‌دهد.

با توجه به این‌که فرد بخشی از جامعه است، این تأثیر منفی کل جامعه را دربرگرفته و دایره وسیع‌تری از فقر را تشکیل می‌دهد. ریشه‌کنی فقر نیازمند ارائه راه‌حل‌های بینادی و اعمال سیاست‌های خاص و مدبرانه است.

پی‌نوشت‌ها

۱. «الفقرُ طرفٌ من الکفر.» (مجلسی، ۱۳۶۸ ه.ش - ۱۴۰۳ ه.ق. ج ۱۲/۷۸)
۲. توان برآورده کردن خرج زندگی یک‌سال برای خود فرد یا خانواده اش را در حال حاضر و در آینده، آن‌گونه که درخور آنها، به حد کفایت شناخته شده است.
۳. «القبر خیر من الفقر.» (ناظم‌زاده قمی، ۱۳۷۵ ه.ش/۴۶۹)
۴. «أَلَا وَ إِنَّ مِنْ أَلْبَاءِ الْفَاقَةِ» (نهج البلاغه، حکمت ۳۸۸)
۵. «من ابتلی بالفقر ابتلی بالنقصان فی عقله.» (مجلسی، ۱۳۶۸ ه.ش - ۱۴۰۳ ه.ق. ج ۴۷/۶۹)
۶. «یا بنی من ابتلی بالفقر ابتلی ب... قلة الحياء فی وجهه.» (مجلسی، ۱۳۶۸ ه.ش - ۱۴۰۳ ه.ق. ج ۴۷/۶۹)
۷. «يَا بُنَيَّ إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكَ الْفَقْرَ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ مِنْهُ فَإِنَّ الْفَقْرَ... مَذْهَبَةٌ لِلْعَقْلِ!» (نهج البلاغه، حکمت ۳۱۹)
۸. «إِنَّ الْفَقْرَ... جَالِبٌ لِلْهُمُومِ» (درایتی، ۱۳۸۱ ه.ش. ۴۷۵)
۹. «الفقر ينسى.» (درایتی، ۱۳۸۱ ه.ش. ۴۷۵)

٣٦٢ جامعه پژوهی فرهنگی، سال ١٦، شماره ٣، پاییز ١٤٠٤

١٠. «وَإِنْ أَفْتَقَرَ قَنْطَ وَهَنْ» (نهج البلاغه، حکمت ١٥٠)
١١. «الْعُسْرُ يَنْبِيْنُ الْأَخْلَاقَ» (رسولی محلاتی، ١٣٧٨ ه. ش. ج ٢/٢٨٧)
١٢. «إِنَّ الْفَقْرَ مَذَلَّةٌ لِلنَّفْسِ» (آمدی؛ درایتی، ١٣٨١ ه. ش. ج ٤٧٥)
١٣. «الْحِرْمَانُ خِذْلَانٌ» (درایتی، ١٣٨١ ه. ش. ج ٣٦٥)
١٤. «وَإِنْ عَضَّتْهُ الْفَاقَةُ شَغَلَهُ الْبَلَاءُ» (نهج البلاغه، حکمت ١٠٨)
١٥. «وَإِنْ جَهْدَةُ الْجُوعُ قَعَدَ بِهِ الضَّعْفُ» (نهج البلاغه، حکمت ١٠٨)
١٦. «فَإِنَّ الْفَقْرَ مَقْصَصَةٌ لِلدِّينِ!» (نهج البلاغه، حکمت ٣١٩)
١٧. «الفقرُ طرفٌ من الكفر» (مجلسی، ١٣٦٨ ه. ش. - ١٤٠٣ ه. ق. ج ١٢/٧٨)
١٨. «یا بنی من ابتلی بالفقر ابتلی ب... والرقه فی دینه» (بحار الأنوار، ١٣٦٨ ه. ش. - ١٤٠٣ ه. ق. ج ٤٧/٦٩)
١٩. «تَقْتَحِمُهُ الْعُيُونُ وَتَحْقِرُهُ الرُّجَالُ» (نهج البلاغه، نامه ٥٣)
٢٠. «وَ الْفَقْرُ يُخْرِسُ الْفَطِنَ عَنْ حُجَّتِهِ» (نهج البلاغه، حکمت ٣)
٢١. «الفقرُ فی الوطن غریبه» (نهج البلاغه، حکمت ٥٦)
٢٢. «الفقیر فی الوطن ممتهن» (خوانساری، ١٣٦٦ ه. ش. ج ١/٣٧٣)
٢٣. «وَ الْمُقْبَلُ غَرِيبٌ فِی بِلَدَّتِهِ» (نهج البلاغه، حکمت ٣)
٢٤. «فَإِنَّ الْفَقْرَ... دَاعِيَةٌ لِلْمَقْتِ!» (نهج البلاغه، حکمت ٣١٩)
٢٥. «ضرورة الفقر تبعث علی فطیع الأمر» (رسولی محلاتی، ١٣٧٨ ه. ش. ج ٢/٢٨٨)
٢٦. «مَاءٌ وَجْهَكَ جَامِدٌ يُقْطِرُهُ السُّؤَالُ» (نهج البلاغه، حکمت ٣٤٦)
٢٧. «الْعُسْرُ... يُوحِشُ الرِّفَاقَ» (رسولی محلاتی، ١٣٧٨ ه. ش. ج ٢/٢٨٧)
٢٨. «الفقر الموت الأكبر» (نهج البلاغه، حکمت ١٦٣)
٢٩. «اللَّهُمَّ صُنْ وَجْهِي بِالنِّسَارِ وَلَا تَبْذُلْ جَاهِي بِالْإِقْتَارِ فَأَسْتَرْزِقَ طَالِبِي رِزْقِكَ وَ أَسْتَغْفِرَ شِرَارَ خَلْقِكَ وَ أَتُبْلَى بِحَمْدِكَ مَنْ أَعْطَانِي وَ أَفْتِنَ بِدَمٍّ مَنْ مَنَعَنِي» (نهج البلاغه، خطبه ٢٢٥)
٣٠. «وَإِنَّمَا يُؤْتَى خَرَابُ الْأَرْضِ مِنْ إِغْوَاظِ أَهْلِهَا» (نهج البلاغه، نامه ٥٣)
٣١. «وَ أَفْسَحْ لَهُ فِی الْبَذْلِ مَا يُزِيلُ عِلَّتَهُ وَ تَقِلُّ مَعَهُ حَاجَتُهُ إِلَى النَّاسِ» (نهج البلاغه، نامه ٥٣)
٣٢. «ثُمَّ أَسْبِغْ عَلَيْهِمُ الْأَرْزَاقَ فَإِنَّ ذَلِكَ قُوَّةٌ لَهُمْ عَلَى اسْتِصْلَاحِ أَنْفُسِهِمْ وَ غِنَى لَهُمْ عَنْ تَنَاوُلِ مَا تَحْتَ أَيْدِيهِمْ» (نهج البلاغه، نامه ٥٣)
٣٣. «یا بنی، الفقیر حقیر؛ لا یسمعُ کلامه، ولا یعرف مقامه، لو کان الفقیر صادقاً یسمونه کاذباً، ولو کان زاهداً یسمونه جاهلاً» (مجلسی، ١٣٦٨ ه. ش.؛ ١٤٠٣ ه. ق. ج ٤٧/٦٩)

پیامدهای فقر از منظر جامعه‌شناختی با تأکید بر ... (حفیظ‌الله فولادی و دیگران) ۳۶۳

کتاب‌نامه

فارسی

قرآن کریم.

نهج‌البلاغه، ترجمه علی شیروانی (۱۳۸۱ ه.ش.)، قم-ایران، نسیم حیات.

آمارتیا سن (۱۳۸۹ ه.ش.): اندیشمندان اقتصاد شهری، اقتصاددان مدافع عدالت اجتماعی، مجله اقتصاد شهر، (۸)، ص ۱۷۰-۱۶۵.

ایروانی، جواد (۱۳۹۲ ه.ش.)، *اسلام درباره فقر و ثروت چه می‌گوید؟*، مشهد-ایران، انتشارات آستان قدس رضوی.

آمدی، عبدالواحد بن محمد؛ درایتی، مصطفی (۱۳۸۱ ه.ش.)، *ترجمه و تصنیف غرر الحکم و درر الکلم*، مشهد مقدس-ایران، ضریح آفتاب.

حسن کاظم، ولاء (۱۳۹۷ ه.ش.)، *عدالت و مبارزه با فقر در دوران امام علی بن ابی‌طالب (ع)*، قم-ایران، جامعه المصطفی (ص).

خوانساری، محمد بن حسین (۱۳۶۶ ه.ش.)، *شرح محقق بارع جمال‌الدین محمد خوانساری بر غرر الحکم و درر الکلم*، تهران-ایران، نشر دانشگاه تهران.

درایتی، مصطفی (۱۳۸۱ ه.ش.)، *ترجمه تصنیف غرر الحکم*، مشهد مقدس-ایران، ضریح آفتاب.
رابرتسون، یان؛ بهروان، حسین (۱۳۷۲ ه.ش.)، *درآمدی بر جامعه*، مشهد-ایران، آستان قدس رضوی، چاپ اول.

رسولی محلاتی، سید هاشم (۱۳۷۸ ه.ش.)، *ترجمه غرر الحکم*، تهران-ایران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
سیف‌اللهی، سیف‌اله (۱۳۸۸ ه.ش.)، *مبانی جامعه‌شناسی*، تهران-ایران، انتشارات جامعه پژوهان سینا، چاپ سوم.

شریفی، عبدالهادی (۱۳۸۴ ه.ش.)، *تهذیب شرح نهج‌البلاغه لابن‌أبی‌الحدید المعتزلی*، قم-ایران، دار الحدیث، چاپ دوم.

کدخدایی‌ایادرائی، زهره؛ تقی، اجیه؛ یگانه، مسعود فاضل (۱۳۹۲ ه.ش.)، *بررسی پیامدهای فقر در سلامت روح و روان افراد از دیدگاه امام علی (ع)*، پژوهشگاه حکمت اهل بیت (علیهم‌السلام)، اصفهان-ایران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، گروه معارف اسلام، ص ۶۲-۴۷.

مدنی قهفرخی، سعید (۱۳۹۴ ه.ش.)، *ضرورت مبارزه با پدیده فقر و نابرابری در ایران*، تهران-ایران، نشر دانشجو.

مکارم شیرازی (۱۳۷۵ ه.ش.)، ناصر، *پیام امام‌امیرالمؤمنین (ع)*، تهران-ایران، دار الکتب الإسلامية.
ناظم‌زاده قمی، سید اصغر (۱۳۷۵ ه.ش.)، *جلوه‌های حکمت*، قم-ایران، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، مرکز انتشارات.

٣٦٤ جامعه پژوهی فرهنگی، سال ١٦، شماره ٣، پاییز ١٤٠٤

هیات تحریریه بنیاد نهج البلاغه (١٣٧٣ه.ش.)، مسایل جامعه شناسی، تهران-ایران، بنیاد نهج البلاغه.

عربی

ابن ابی الحدید، عبدالحمید بن هبة الله (بی تا)، شرح نهج البلاغه، قم-ایران، مکتبه آیت الله العظمی المرعشی النجفی (ره).

ابن منظور، محمد بن مکرم (١٤١٤ه.ق.)، لسان العرب، بیروت-لبنان، دار صادر، الطبعة الثالثة. أبو سریع، محمد (٢٠٠٣م)، المعجم فی علم الإجماع والاجتماع القانوني والعقاب، القاهرة-مصر، دار غریب للطباعة و النشر.

حکیمی، محمدرضا (١٣٦٧ه.ش؛ ١٤٠٨ه.ق.)، الحیاة، تهران-ایران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی. السید الشتی، علی (٢٠٠٤م)، المتسولون وبرامج رعايتهم فی الدول النامية، الإسکندرية-مصر، المکتبة المصرية. عبدالستار، ابراهیم (١٩٩٤م)، العلاج النفسی السلوكی المعرفی الحديث، القاهرة-مصر، الدار العربیة. عبدالسلام، مصطفی محمود (١٠١٤م)، المعالجة الإسلامية للتخلف الاقتصادي، عمان-الأردن، الوراق للنشر والتوزيع، ط ١.

عکاشه، أحمد و طارق (٢٠١٠م)، الطب النفسی المعاصر، مصر، مکتبة الأنجلو المصریة، الطبعة الخامسة عشر. غریب فرج، خوله (٢٠١٧م)، الفقر: أسبابه وآثاره، مجلة كلية التربية الأساسية للعلوم التربوية والإنسانية، جامعة بابل، العدد ٣٦، بابل-العراق، ٤٠١-٤٢٤.

فهیمی، مصطفی (١٩٩٥م)، الصحة النفسية، دراسات سيكولوجية التكيف، القاهرة-مصر، مکتبة الخانجي، الطبعة الثالثة.

لامین، عبدالله أمين (١٩٩٥م)، الفقر فی فلسطين و سياسيات مكافحته، اطروحه غير منشورة، نابلس-فلسطين جامعة النجاح الوطنية.

مجلسی، محمدباقر (١٣٦٨ه.ش - ١٤٠٣ه.ق.)، بحار الأنوار، بیروت-لبنان، دار إحياء التراث العربی.

مجمع اللغة العربیة بالقاهرة (٢٠١٠م)، المعجم الوسيط، القاهرة-مصر، دار الدعوة.

المصری، سلوی ضامن (٢٠٠٢م)، تشخيص الفقر فی الأردن، الأردن، البنك الدولي.

انگلیسی

Akarowhe K. (2018). Effects and Remedies to Cultural Shock on the Adolescent Students. *Sociology International Journal* 2(4):306-309.

Julian May, An Elusive Consensus: Definition measurement and analysis of poverty, UNDP, New York, 2001, p28.

Townsend, p.(1979), Poverty in the United Kingdom: A survey of Household Resources and Living Standards, London, Allen Lane and Penguin Books (and University of California Press).